

Jakub Z. Lichański

RICHARD EMIL VOLKMANN – RETORYKA I LINGWISTYKA¹

*Die Alten sind und bleiben der Polarstern für alle unsere Bestrebungen,
sei es in der Literatur oder in der bildenden Kunst, den wir nie aus
den Augen verlieren dürfen. Schande wartet des Zeitalters, welches sich
vermessen möchte, die Alten bei Seite zu setzen.*

Richard Emil Volkmann²

*A systematic conspectus of Greek and Roman Rhetoric
was produced by Richard Volkmann, who [was]
a distinguished pupils of Gottfried Bernhardt.*

Sir John Edwin Sandys³

Studium przedstawia poglądy Richarda Emila Volkmana (1832-1892) badacza retoryki i pedagoga, oraz relację retoryki do lingwistyki. Najwybitniejszym dziełem Volkmana jest jego

1. Tekst ten powstał w ramach pracy nad grantem śląskim pt.: „Na pograniczu kultur. Literackie i paraliterackie recepcje obyczaju, tradycji, kultury umysłowej na Dolnym Śląsku i Opolszczyźnie” o numerze – N N103 394240. Autor bardzo serdecznie dziękuje profesorowi Marianowi Urselowi, kierownikowi grantu, za zaproszenie do współpracy. Autor czuje się w miłym obowiązku podziękować wielu osobom i instytucjom, które okazały mi wiele pomocy przy zbieraniu materiałów do niniejszego opracowania. Wśród nich wymienić trzeba pracowników Biblioteki Narodowej w Warszawie z Działu Informacji Naukowej, pracowników Staatsbibliothek w Berlinie z Działu Reprografii, panu Gerhardowi Jakobowi z Berlina, któremu zawdzięczam otrzymanie kopii elektronicznej dzieła Volkmana *Über Progymnasmen und ihre Verwendbarkeit für den deutschen Unterricht auf Gymnasien* (1861), a także wielu innym osobom, z którymi przedstawiane w niniejszym studium problemy wielokrotnie omawiałem. Wszelkie niedociągnięcia obciążają wyłącznie mnie.

2. Tekst opublikowany w: Richard Emil Volkmann, *Vorwort*. w: *Festschrift zu Feier des 25jährigen Bestehens des Gymnasiums zu Jauer...*, Jauer: Vlg. P. Guercke, 1890, s. IV: *Starożytni są i pozostaną gwiazdą polarną we wszystkich naszych działaniach, obojętne czy będą one w obrębie literatury czy innych sztuk, które mamy przed oczyma. Wstyd czeka epokę, która ośmieliłaby się odsunąć Starożytnych na margines* [jeśli nie zaznaczono inaczej – wszystkie tłumaczenia pochodzą od autora].

3. Tekst opublikowany w: sir John Edwin Sandys, *A History of Classical Scholarship*, t. 1-3 (1903-1908), Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2010, t. 3, s. 183, 123, por. też <http://books.google.pl/books> [2011-06-30]: *Systematyczne omówienie greckiej i rzymskiej retoryki przygotował Richard Volkmann, który [był] ukończonym uczniem Gottfrieda Bernhardy'ego.*

studium o retoryce *Die Rhetorik der Griechen und Römer in systematischer Übersicht dargestellt* (1885), a skrót – w 1901 roku w serii *Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft* jako tom II.3. Retorykę traktował Volkmann jako czystą naukę o sztuce oraz jako system – zbliżony do logiki. Dzielił ją na trzy grupy: retorykę praktyczną (twórcą był Izokrates), retorykę filozoficzną (twórcą był Arystoteles), retorykę szkolną (twórcą był Hermogenes). W swym wykładzie retoryki oddzielił historię i praktykę od teorii; trzeba pamiętać jednak, że badania nad retoryką zaczął od opisu jej praktycznych zastosowań w studium *Über Progymnasmen und ihre Verwendbarkeit für den deutschen Unterricht auf Gymnasien* (1861). W swoich badaniach nie podejmował jednak kwestii *stricte* lingwistycznych (poza oczywistymi nawiązaniem do problematyki językoznawczej greki i łaciny). Celem niniejszego tekstu jest próba odpowiedzi na pytanie dlaczego drogi obu dziedzin wiedzy o języku – retoryki i językoznawstwa tak radykalnie, właśnie w wieku XIX, rozeszły się. Przyczyna tkwiła zapewne w przekonaniu, które jest pierwszym mottem niniejszych rozważań; Volkmann za podstawę studiów także nad językiem uważał filologię klasyczną. A ponieważ operowania językiem uczyła retoryka – badania nad językiem np. niemieckim miały dla niego charakter *stricte* praktyczny. Teza artykułu jest oczywista: zdaniem Volkmana w badaniach nad językiem miejsce pierwsze przypada retoryce. Lingwistyka ma charakter propedeutyczny.

Wstęp

Problem relacji pomiędzy retoryką a językoznawstwem jest problemem, który na dobre pojawiał się na przełomie XIX i XX wieku (Fix, Gardt, Knappe 2009). Nie będę wchodził tu w szczegółową analizę tych relacji, lecz skupię swą uwagę na poglądach Richarda Emila Volkmana (1832-1892), badacza retoryki, filologa klasycznego a także nauczyciela i dyrektora gimnazjum w Jaworzu (Jauer) na Śląsku. Jego zasługi dla rozwoju nowożytnych badań *téchne rhetoriké* są nie do przecenienia.

Jednakże Richard Emil Volkmann, mimo że położył podwaliny pod nowoczesne rozumienie teorii i praktyki retoryki, chyba całkowicie zlekceważył badania nad językiem, czy raczej badania lingwistyczne. Mimo, że jego pierwsza poważna praca *Über Progymnasmen und ihre Verwendbarkeit für den deutschen Unterricht auf Gymnasien* (Volkmann 1861:1-20), w której przytacza przykładowe tematy, jakie musieli w kolejnych klasach gimnazjum opracowywać uczniowie, a także podaje strukturę poprawnej pracy pisemnej, kwestiom *stricte* językowym nie poświęca uwagi.

Nie ulega wątpliwości, iż badania nad retoryką wiele zawdzięczają temu badaczowi. Wystarczy powiedzieć, iż bez jego prac nie byłby możliwy tak świetny rozwój badań nad retoryką w wieku XX. Dlaczego zatem zlekceważył on kwestie

stricte językoznawcze? Jako filolog klasyczny przyjmował zapewne m.in. za Kwintylianiem (QUINT., I.IV-IX), iż opanowanie umiejętności w zakresie gramatyki jest tylko wstępem do prawdziwej wiedzy o języku, którą dać może tylko – opanowanie zasad teorii retoryki.

2. BADANIA NAD RETORYKĄ W WIEKU XIX I RICHARD E. VOLKMANN

Aby opisać znaczenie badań Richarda Volkmana dla poznania historii, teorii oraz praktyki retoryki w drugiej połowie XIX wieku, trzeba, choć w wielkim skrócie, dokonać opisu badań nad retoryką w wieku XIX⁴. Jak zwracałem uwagę (Fumaroli 1999, 1071-1260; Lichański 2007, I.55-57):

W wieku XIX, szczególnie w okresie tzw. przełomu antypozytywistycznego, ulegnie zmianie sytuacja retoryki. Będzie to związane także z powstającymi w ciągu wieku pracami, które skupiają się wokół trzech grup zagadnień:

— *edycja źródeł*. Wskazać trzeba monumentalne wydanie retorów greckich podjęte przez Christiana Walza (1802-1857) i kontynuowane przez Leonharda von Spengla (1803-1880) oraz, już w następnym stuleciu, przez Ludwiga Radermachera (1867-1952), a także retorów łacińskich (głównie późnorzymskich oraz wczesnochrześcijańskich) podjęte przez Karola Halma (1809-1882) [jest to zresztą tylko nowsze wydanie antologii *Antiqui Rhetores Latini*, Paryż 1599],

— pierwsze, ważne do dziś, *próby systematycznego wykładu historii i techniki retoryki antycznej* podjęte przez Ślązaka, Richarda E. Volkmana, a także – opisanie sztuki oratorskiej starożytnej Grecji przez Friedricha Blassa (1843-1907) (Spengel 1842; Spengel 1863),

— *badania nad literaturą starochrześcijańską* [wiązało się to m.in. z monumentalną edycją dzieł Ojców Kościoła Jacquesa Paula Migne'a (1800-1875)], co w wyniku dało m.in. wprowadzenie retoryki do badań form literackich, a w efekcie zaowocowało, także już w stuleciu następnym, nowym typem badań biblijnych (tzw. *Formgeschichte*) (Berger 1987; Interpretacja 1994, 33-34). Ich istotę można sprowadzić do następujących pytań, jakie stawia się tekstowi Biblii: *Kim jest ten, kto mówi? Kim są słuchacze? Jakie nastroje rządzą sytuacją? Do jakich efektów zmierzają?* Jednakże badacze, którzy wskazali na związki pomiędzy retoryką a *Formgeschichte*, zwrócili jednocześnie uwagę na dość oczywisty

4. Szczegółowa tabela przedstawiająca, w układzie chronologicznym, dzieła i autorów prac z zakresu retoryki a także filologii bądź dziedzin pokrewnych, por. Aneks 2.

fakt, iż domeną retoryki nie są „czyste dowodzenia” a rozumowania oparte na prawdopodobieństwach.

Wskazać należy także na podjęte w tymże stuleciu badania, które zapoczątkowały nowoczesne *badania zarówno prozy, jak i technik kompozycyjnych*. Mam na myśli studia Rudolfa Hirzela (1846-1917) nad dialogiem oraz Eduarda Nordena (1868-1941) nad rytmiką prozą (Hirzel 1895' Norden 1898). Ten ostatni kierunek badań rozwinął się szczególnie bujnie i ma bardzo poważne osiągnięcia (Erren, Hinterndorfer, Hörandner, Vollmann, Weissenberger 1996, 4.1474-1531; Cichocka 1985; Hörandner 1981; Lichański 2007, I.47, 138-139).

U schyłku wieku XIX podjęto także próbę określenia różnic pomiędzy poetyką, retoryką oraz stylistyką; kwestie te omówił Wilhelm Wackernagel (1806-1869) (Wackernagel 1873; Ax 2000, 48-72; Lichański 2008, 247-256). Jego uwagi są o tyle ważne, iż echo ich pojawi się w bardzo różnych pracach; a oto jego „definicje” poetyki, retoryki i stylistyki (Wackernagel 1873, 11, 236, 311):

[...] zasady poezji roztrząsa poetyka, prozy – retoryka. Jednakże dla obu środkiem wyrażania jest język dysponujący pod każdym względem [Wackernaglowi chodzi o poszczególne działy gramatyki: tak przynajmniej można rozumieć jego wywód – dop. jzł] wielu regułami, które należy stosować razem; w całość ujmuje je – stylistyka. [...]. Retoryka [...] jest niczym więcej, jak tylko teorią prozy. [...].

[zakresem stylistyki] nie są wewnętrzne cechy wypowiedzi: one przynależą do poetyki i retoryki; nie są to zatem idee, czy treści, lecz forma, dobór słów, budowa zdań [!].

Badacz sugeruje w innym miejscu, iż u podstaw rozróżnienia tkwi także rozróżnienie pomiędzy *wyobraźnią* (to domena poezji) a *rozumem* (to domena prozy); przypomina to nieco renesansowy podział retoryki na pierwszą (poezja), oraz drugą (proza). Podział ten, całkiem arbitralny i fałszywy, jednak znalazł uznanie, bowiem odnajdziemy go nie tylko w pracy Wilhelma Bruchnalskiego (1859-1938) (Bruchnalski 1918, 2.241-418), ale nawet w fundamentalnym studium Karla Bühlera (1879-1963) o języku (Bühler 2004, 34).

Zwrócić jednak trzeba uwagę, iż praca Wackernagla wyprzedza nowożytnie teorie językoznawcze, których pojawianie się i rozwój na przełomie XIX i XX wieku, mam na myśli koncepcje Ferdynanda de Saussure'a (1857-1913) i jego kontynuatorów, m.in. na terenie stylistyki, zasadniczo usuną w cień badania nad retoryką (Milewski 1947, 1.5-134; Weinsberg 1983, 7-106). Jak można wnioskować jednak z rozważań Tadeusza Milewskiego (1906-1966) właśnie badania w zakresie stylistyki (ich rozwój przypadnie już na wiek XX, ale korzenie tkwią we wskazanych

przemianach w badaniach nad językiem) zepchną rozważania dotyczące retoryki na margines zainteresowań m.in. językoznawczych. Wspomniana przez niego tzw. *stylistyka subiektywna* jest tego najlepszym przykładem (Milewski 1947, I.173):

Stylistyka subiektywna obejmuje [...] prozodię i tropikę [...] graniczy [ona] bezpośrednio z poetyką [a także z retoryką – dop. jzl].

W ten sposób zakres retorycznej *elocutio* zostaje przeniesiony na teren badań stylistycznych. [...] takie ograniczanie teorii retoryki będzie miało poważne skutki, m.in. w zakresie metodyki badań tekstów językowych.

Należy oczywiście pamiętać, iż, jakby poza nurtem wspomnianych rozważań, retoryka w wieku XIX pozostaje stałym elementem kształcenia szkolnego i to w postaci bardzo tradycyjnej (Fumaroli 1999, 1071-1260; Lichański 2000, 105-121). Trzeba także dodać, iż utrwalił się wtedy pogląd, że retoryka to nie tylko „prawdziwa ekspresja uczuć” (Ordinaire 1867, 43nn), ale ważka sztuka, niezwykle przydatna i użyteczna w życiu społecznym, szczególnie – politycznym (Conley 1994, 235-259; Stewart 1990, 151-185; Ueding 2000, 56-79).

Na ten ostatni fakt, w połowie lat trzydziestych dwudziestego wieku – opinię tę jednak możemy odnieść i do wieku XIX – zwracała uwagę także Maria Maykowska (Maykowska 1936, VI). Przywoływała słowa Arystotelesa, który mówił o dość oczywistym fakcie:

[...] ci, którzy posługują się słowem pisany mizernie się przedstawiają, gdy zabierają głos w rozprawach sądowych, zręczni zaś w wystąpieniach publicznych mówcy, gdy czytamy ich przemówienia, robią wrażenie czegoś prostackiego [ARIST., rhet., III.1413b – tł. M. Maykowska].

Stagiryta pośrednio odpowiada też na dwa inne pytania. Po pierwsze – dlaczego retoryka była uważana za bardzo pożyteczną naukę, która pomagała m.in. uniknąć wskazanych przez Arystotelesa niebezpieczeństw. Po drugie – wyjaśnia dlaczego Volkmann rozdzielił wykład teorii i kwestie praktyki retorycznej; po prostu nie chciał mieszać dwu porządków wykładu. Przytoczony cytat potwierdza zresztą, iż retoryka jest przydatna zarówno w nauczaniu np. pisania tekstów, ale i w ich wygłaszaniu, czy raczej – prezentacji. Czyli, że jest nauką praktyczną,

ale zawiera także wskazówki o charakterze teoretycznym, a zatem – jest teorią tekstu, na co wskazywał już w swej interpretacji retoryki Leonhard von Spengel, a co powtórzył Volkmann (Spengel 1842).

Trzeba podkreślić, iż Leonhard von Spengel opisał retorykę nie tylko w swej antologii *Rhetores Graeci* (1853-1856), czy w przypominanych już pracach: *Über das Studium Rhetorik bei den Alten* (1842) oraz *Über der Rhetorik des Aristoteles* (1851) ale przede wszystkim w niezwykle ważnej, a wydaje się, że nieco dziś zapomnianej pracy *Die Definition und Eintheilung der Rhetorik bei den Alten*, która została ogłoszona w roku 1863, w numerze XVIII „Rheinisches Museum für Philologie”. Badacz nie omawiał w niej historii retoryki, lecz dawał, poprzez analizę definicji, opis rozwoju teorii. Niezwykle cenne są uwagi Spengla porządkujące problematykę określania tematu / przedmiotu mowy / tekstu. Powstaje on poprzez oddzielenie w temacie / przedmiocie tego, co jest ogólne i wiąże się z tezą (problematyka ta przynależy do filozofii bądź twierdzeń nauki), oraz tego, co jest prawdopodobne i przynależy do hipotezy (są to m.in. kontrowersje). Pomocą w porządkowaniu materii mowy / tekstu jest nauka o *stasis*. Dopiero połączenie tego, co przynależy do tezy, hipotezy oraz poprzez zastosowanie do obu reguł wynikających z nauki o status pozwala na właściwe określenie przedmiotu przygotowywanego tekstu (Spengel 1863, XVIII.481-526). Procedura ta została opisana przez Volkmana w studium poświęconym progymnasmatom (Volkmann 1861: 20-21).

Trzeba przypomnieć, iż retoryka – zawsze odgrywająca istotną rolę w nauczaniu – w wieku XIX stała się nie tylko przedmiotem badań historycznych, ale także nadal była używana jako narzędzie w krytyce literackiej oraz edukacji szkolnej (Douay-Soublin, Compagnon 1999, 1071-1260; Zaniewska 1991; Bogołębska 1996; Lichański 2007, I. 55-57, 168-170; Lichański 2011, 267-301). Jednakże głównym polem zainteresowań w zakresie retoryki były w owym stuleciu głównie kwestie stylistyczne. Analiza prac autorów od Rosji, poprzez kraje europejskie, po Stany Zjednoczone jednoznacznie to potwierdza (Kramer 2007, 8.137-177; Cieślakowa 1991, 823-828; Graudina, Koczetskova 2001, 279-342; Stewart 1990, 151-185; Johnson 2001, 518-527; Conley 1994, 235-259; Schanze, 131-145). Na tym tle pierwsze retoryczne studium Volkmana dotyczy kwestii obejmujących całość retoryki praktycznej, mimo że pozornie zajmuje się tylko kwestiami kompozycji (Volkmann 1861:1-104). Szczegółowo kwestie te przedstawię w dalszej części studium.

3. GŁÓWNE DZIEŁO R.E. VOLKMANN

Zacząć jednak trzeba od przypomnienia zdania Gerta Uedinga: „na początku XIX wieku retoryka szybko traciła swą pozycję, jako nauka” (Ueding 2000, 58-59nn). Jednocześnie – jak powiada ten sam autor – zyskiwała na znaczeniu w zakresie zastosowań praktycznych w prawie, polityce, homiletyce oraz kaznodziejstwie, szkolnictwie, krytyce literackiej. Jak sądzę nieco niedocenionym badaczem, który dokonał odrodzenia retoryki jako nauki właśnie, stał się Richard Emil Volkmann. W opiniach o nim najczęściej spotyka się uwagę, iż dal on po prostu jej systematyczny wykład, co jest i nie jest zgodne z prawdą. Wykład faktycznie stanowi – jak i w innych podobnych pracach – główny zrąb dzieła Volkmana. Natomiast istotne są uwagi ogólne dotyczące przedmiotu i znaczenia *téchne rhetoriké*. One zupełnie inaczej sytuują ją w całym systemie sztuk i nauk.

Postawić zatem należy pytanie o sposób rozumienia *téchne rhetoriké*. Retoryka jest postrzegana przez niego – inaczej niż u Spengla czy innych badaczy – jako system (Volkmann 1885/1963:1):

Sie bildet ein fertiges, in sich abgeschlossenes System, welches in zahlreichen Schriften theils in seinem ganzen Umfang, theils in bald kürzerer bald ausführlicher Bearbeitung einzelner Theile dargelegt wurde, von denen wenigstens die wichtigsten auf uns gekommen sind. [Ona przedstawia sobą gotowy, samodzielny system, który został opisany w licznych traktatach, z których najważniejsze z nich, dotrwały do naszych czasów].

Zaś pod koniec swych rozważań zawartych w *Die Rhetorik der Griechen und Römer* Volkmann wskazuje na jeszcze jedną cechę retoryki (Volkmann 1885/1963:398):

Retoryka jako taka nie może być zamieniana z czystej nauki o sztuce w encyklopedię i metodologię retorycznych studiów i ćwiczeń.

Pogląd ten, na tle i ówczesnych, ale także i współczesnych badań nad retoryką nie jest powszechny. Większość (jeśli nie wszyscy) zajmujących się *téchne rhetoriké* ma kłopot z rozdzieleniem zwłaszcza historii i teorii retoryki; tymczasem, zdaniem Volkmana, podstawowy zrąb teorii ukształtowany przez Arystotelesa, a definitywnie przez Kwitnyliana (może jeszcze Dionizjusza z Halikarnasu

i Hermogenesa) ulegał uzupełnieniom, ale nie zmianom. Ta teza jest, jak sądzę, jedną z najistotniejszych, jakie w postrzeganiu retoryki zawdzięczamy Volkmannowi.

4. KONCEPCJA RETORYKI

Retoryka, zdaniem Richarda Emila Volkmana, jest najlepszą obroną demokracji (Fontana, Nederman, Remer 2004). Jak powiada w tekście zamieszczonym w *Handbuch für klassischen Altertumswissenschaft* retoryka to (Volkmann 1901:69):

[...] podstawa prawdziwej demokracji. Znajomość jej [tj. retoryki] zasad nie pozwoli, aby w państwie doszli do władzy demagodzy i szarlatani, którzy pustkę myśli pokrywają próżnym blichtrzem słów.

Wyraźnie idzie badacz za tradycją Platona, który przedstawiał zarówno w *Gorgiaszu*, jak i *Fajdrosie* na warunki, które należy spełnić, aby tak się stało. Volkmann zwrócił wcześniej uwagę, iż retoryka jest „czystą nauką o sztuce”. W zakończeniu swego głównego dzieła zwraca uwagę, iż (Volkmann 1885/1963: 580):

[...] oratorstwo (*Beredsamkeit*) jest sztuką, mówca – artystą, każda dobra mowa staje się dziełem sztuki (*Kunstwerk*) i pokazuje, że dla nas powinna stawać się lustrem, w którym się przejrzymy. Ten pogląd powinien się rozszerzać na wszelkie kręgi przyjaciół antyku; to jest cel mojej książki – także w jej obecnym kształcie (Ernesti ,1; Kowalewski 2000, 243-244).

Wróćmy do pierwszego motta; badacz przypomina tylko, iż tradycja antyczna jest a raczej powinna być dla nas podstawą naszego poruszania się w świecie. Przypomina w tym Volkmann Goethego, który powiedział (Goethe 1984, 74-75):

Ciągle się mówi o studiowaniu starożytnych, ale przecież znaczy to tyle: zwróć się ku rzeczywistemu światu i staraj się go wyrazić; to właśnie robili za swego życia starożytni. [...] Oby studium literatury greckiej i rzymskiej pozostawało zawsze podstawą wyższego wykształcenia!

Te opinie wielkiego Weimarczyka były, jak sądzę, dość powszechne nie tylko w wieku XIX, ale są aktualne do dziś. Świetnym komentarzem do tego sądu są słowa Jana Parandowskiego (Parandowski 1939, 26):

Staję obu nogami na starej pewnej ziemi i w szczęśliwym zdumieniu rozbitka widzę, że się nie chwieje.

Zdaniem Goethego, Volkmana, Parandowskiego – a powtarzają tylko słowa Wolfa – antyk pozostawił nam w spadku: poczucie jedności kultury duchowej Europy, ideał harmonijnej osobowości, w edukacji otrzymaliśmy dwie dyrektywy: zachować i uprzytamniać, wreszcie – w zakresie metodyki postępowania naukowego antyczni myśliciele stworzyli podwaliny pod rozwój trzech dyscyplin filologicznych (gramatyki, hermeneutyki, krytyki) (Wolf 1839; Lichański 1986, 42-44, 128).

Retoryka postrzegana jest przez Volkmana w tej właśnie perspektywie, jako jedna z nauk filologicznych. Co więcej: nie tylko jako system i czysta nauka, ale przede wszystkim jako swoisty analogon logiki (Volkmann 1883/1963:16): *Retoryka jest równa [...], analogiczna do logiki, jako czystej, formalnej sztuki*. Bliższy jest zatem Volkmann pogładowi Wilhelma Windelbanda (1848-1915), który uważał, iż właśnie *dzięki gramatyce i retoryce opanowaliśmy prawidłowe reguły myślenia* (Windelband 1909, 1.5, 387nn). Zatem dla autora *Rhetorik der Griechen und Römer* niezwykle istotne stają się w wykładzie retoryki kwestie takie jak:

- Problem pytań,
- Kwestie związane z argumentacją i dowodzeniem,
- Nauka o status.

W tym zakresie studia Volkmana nad retoryką nie tracą wartości do dnia dzisiejszego. Szczególnie wskazać należy na bardzo celną uwagę badacza, który przytacza następującą opinię Diogenesa Laertiosa (D.L., III.55):

[...] retoryka zajmuje się faktami szczegółowymi, a nie czymś ogólnym. Bada nie samą sprawiedliwość, lecz konkretne przejawy sprawiedliwości [tł. Witold Olszewski, Bogdan Kupis].

Ta uwaga, w połączeniu ze znanymi sądami Arystotelesa tyjącymi: po pierwsze – różnicy między dziełem literackim a dziełem historycznym (pierwsze mówi o możliwościach, drugie o wydarzeniu jednostkowym), po drugie – o prawdopodobieństwach fabuły (ARIST., *poet.*, XIX.), a także sądem, iż przedmiotem retoryki są hipotezy (w uproszczeniu: sądy szczegółowe i wątpliwe), a nie tezy (sądy ogólne, bądź prawdziwe zdania kategoryczne) (QUINT., II.21.21; QUINT., III.1.16; Volkmann 1901/1995:131; Striller 1886:20-26) staje się w pełni jasna. Sugeruje też, iż przedmiotem retoryki są wszelkie teksty – pisane bądź mówione (Volkmann 1901/1995:109) – a zatem jest ona niezbędna jako umiejętność (a zarazem nauka/sztuka) przy przekształcaniu myśli w słowa. W gruncie rzeczy bardzo podobnie po latach określi retorykę jeden z najwybitniejszych współczesnych jej badaczy, Kenneth Burke (Burke 1969, 43): [...] *gdziekolwiek jest „znaczenie”, tam jest „perswazja”. [...] gdziekolwiek jest perswazja, jest też retoryka.*

Nie dziwi w tej sytuacji obojętny, jeśli nie niechętny stosunek do erystyki. Badacza interesowały rzetelne techniki argumentacyjne, a nie „sztuczki”: uznałyby je za pewne techniki związane raczej z progymnasmatami i przydatne jako sposoby na urozmaicenie tekstu. Jego uwagi m.in. dotyczące traktatu Maxymosa z Efezu (Volkmann 1885/1963:241) dotyczą technik odpierania zarzutów i posłużenia się specyficzną topiką poprzez udowodnienie przeciwnikowi np. błędu w rozumowaniu, lub złym rozumieniu przedmiotu sporu (ARIST., *rhet.*, II.24-25.1402a30-1403a35; Volkmann 1885/1963:241-242).

W ogóle problemy dowodzenia zajęły dużą część Volkmannowskich rozważań na temat teorii retoryki i w tym zakresie można uznać go za prekursora badań Chaima Perelmana i Lucile Olbrechts-Tyteki (Volkmann 1901/1995:139-143; Perelman, Olbrechts-Tyteca 1971, 169, 399, 461, 495, 499). Kwestie te starał się wyłożyć bez odwoływania się do erystyki; zwraca jednak uwagę na tzw. *anty-tezy nieodparte*, których obalenie może wymagać u życia sofizmatów (QUINT., V.13; Volkmann 1901/1995:143). Jest to jednak zagadnienie inne, niż dowodzenie oparte na erystyce.

Jako kwestię osobną wskażę na zwięzłą dyskusję na temat retoryki jako swojej odmiany *epistème* i odrzucenie takiej możliwości (Volkmann 1885/1863:15). W swej ostatniej pracy powiada jednoznacznie (Volkmann 1901/1995:109):

[...] czy retorykę należy traktować jako: sprawność (*empeiria, tribé*), umiejętność (*téchne, ars*), czy też jako wiedzę (*epistème, scientia*). W rzeczywistości była ona zawsze uważana przez swoich „przedstawicieli” za to, co my rozumiemy

jako „nauczanie umiejętności” (*téchne*).

Wielką zasługą Volkmana jest, wspominać już, wykorzystanie edycji Walza i Spengla dla opisu teorii retoryki. Jednakże wielki dług zaciągnął Volkman wobec Leonharda von Spengla nie tylko jako wobec wydawcy źródeł, ale jako autora trzech studiów: *Über das Studium der Rhetorik bei dem Alten*, *Über der Rhetorik des Aristoteles* oraz *Die Definition und Eintheilung der Rhetorik* (Spengel 1842; Spengel 1851; Spengel 1863). Szczególnie ważne jest pierwsze z nich; podkreśla w nim Spengel, iż i retoryka, i posługujący się jej regułami muszą mieć na względzie prawdę i Platonską ideę *kalokagathia* (Spengel 1842, 21-23). Zasady te przyświecały także i Volkmanowi.

5. PROBLEMY JĘZYKOZNAWSTWA

Wskazane kwestie dobitnie przekonują, iż problematyka językoznawcza nie interesowała Volkmana, co więcej, za Kwintylianiem, uważał ją za całkowicie pomocniczą, wręcz propedeutyczną dla problemów, które porusza retoryka. Zapewne autor *Die Rhetorik der Griechen und Römern* nie tyle nie zauważał wagi badań lingwistycznych, co raczej w jego czasach nie nabrały one jeszcze takiego znaczenia oraz rozmachu, jaki nastąpił za sprawą Ferdynanda de Saussure'a (1857-1913) i jego następców. Badania (Milewski 1947, 27-72; Gardt 1999, 230-288), które w Niemczech wiązać należy z tradycją braci Grimm (Jacob 1785-1863; Wilhelm 1786-1859), Johannem Gottfriedem Herderem (1744-1803), Wilhelmem von Humboldtem (1767-1835), braćmi Schleglami (August Wilhelm 1767-1845; Friedrich 1772-1829), Franzem Boppem (1791-1867), Augustem Schleicherem (1821-1868), Heymannem Steinthalem (1823-1899), czy wreszcie przedstawicielami szkoły młodogramatyków (Milewski 1947, 41-72), jak Hermannem Paulem (1846-1921), Hermannem Osthoffem (1847-1909), Karlem Brugmannem (1849-1919) – tylko w drobnej części mogły zainteresować Volkmana. Postrzegał je zapewne głównie jako badania nad historią języka, bądź języków, albo szczególne kwestie dotyczące gramatyk poszczególnych języków (Milewski 1947, 27-72; Gardt 1999, 230-288; Schanze 2009, 131-143); jednak dla jego studiów poświęconych zupełnie innym kwestiom – nie miały one większego znaczenia. Pola zainteresowań obu nauk były i zresztą są nadal – rozbieżne.

Jasno wynika to z koncepcji młodogramatyków (Milewski 1947, 42-43):

[...] opis jakiegokolwiek stanu językowego ma dla młodogramatyków tylko znaczenie dydaktyczne, wartość naukową zaś ma dla nich tylko obraz ewolucji form językowych, ich nieustannego przeobrażania się w psychice jednostek.

W tej sytuacji, nawet gdyby Volkmann znał prace np. Hermana Paula, to i tak widziałby w nich z jednej strony kontynuację tradycji Humboldta czy Schleichera, z drugiej – nowsze, ale jednak oparte na tradycyjnym, podejście charakteryzujące badania nad językami klasycznymi a których podsumowaniem stały się studia Jakoba Wackernagla i Franza Skutscha zamieszczone w tomie 1.8 monumentalnego wydawnictwa *Die Kultur der Gegenwart. Ihre Entwicklung und Ihre Ziele* (*Die Kultur der Gegenwart* 1905, 1.8, 286-312, 412-451). Mimo, że uwaga, którą zamknę niniejsze rozważania dotyczy tylko łaciny, dobrze obrazuje stosunek do języka i odpowiada na pytanie, dlaczego drogi retoryki oraz lingwistyki musiały się rozejść (Schopenhauer 1891, § 299):

Der Mensch, welcher k e i n L a t e i n versteht, gleicht einem, der sich in einer schönen Gegend bei nebligen Wetter befindet: sein Horizont ist äusserst beschränkt: nur das Nächste sieht er deutlich, wenige Schritte darüber hinaus verliert es sich ins Unbestimmte. Der Horizont der Lateiners hingegen geht sehr weit, durch die neueren Jahrhunderte, das Mittelalter, das Altertum. [Człowiek, który nie rozumie łaciny, przypomina kogoś, kto znajduje się w ładnej okolicy, przy mglistej pogodzie: jego horyzont jest bardzo ograniczony: widzi wyraźnie tylko to, co jest obok; kilka kroków dalej traci się w nieskończoności. Horyzont łacinników jest dalekosiężny, poprzez ostatnie stulecia sięga po średniowiecze, a wreszcie aż do antyku.]

6. KONKLUZJE

Konkluzje płynące z niniejszych rozważań są dość oczywiste i dają się sprowadzić do następujących tez:

- niezaprzeczalna jest ciągła wartość prac Volkmana z zakresu retoryki, a zwłaszcza *Die Rhetorik der Griechen und Römer in systematischer Übersicht dargestellt*,

- wartością podstawową jest opis teorii; ale, jak sądzę, praca poświęcona progymnasmatom także przedstawia sobą więcej, niż tylko wartość historyczną związaną z dziejami dydaktyki języka i literatury niemieckiej,
- w zakresie teorii wciąż ważne są ustalenia Volkmana dotyczące takich kwestii, jak nauka o status oraz problemy argumentacji.

Już choćby wskazane kwestie każą inaczej postrzegać dokonania tego badacza. Zwłaszcza godne uwagi są dwie jego konstatacje związane z teorią: interpretowanie retoryki jako systemu i jako analogonu logiki. To była podstawa nowego postrzegania *téchne rhetoriké*. Także, oddzielenie historii, teorii i praktyki oraz przyjęcie, iż retorykę określają trzy sposoby podejścia do niej:

- praktyczny, o tradycji wywodzącej się od sofistów,
- filozoficzny, o tradycji wywodzącej się od Platona i Arystotelesa,
- szkolny, o tradycji wywodzącej się od Hermogenesa

wpłynął w sposób zasadniczy na nasz sposób postrzegania i opisywania retoryki, szczególnie po II wojnie światowej. Jednakże Volkmann narzucił jeszcze jeden, bardzo istotny sposób podejścia do opisu teorii. Poza omawianiem problematyki poruszanej w dziełach Platona, Arystotelesa, Dionizjusza z Halikarnasu, Kornificjusza, Marka Tulliusza Cyncerona, Kwintyliana, Hermogenesa, do opisu włączył teksty z antologii Walza, Spengla i Halma. W ten sposób „nauczył nas” postrzegania teorii jako dynamicznej, a nie statycznej, jako „work in progress”, a nie zamknięty, gotowy do zastosowania „zbiór chwytów i regułek”. Ta ostatnia z lekcji została zresztą przez wielu bardzo źle odrobiona, ale to nie jest już wina ani Volkmana, ani Pani Retoryki.

Jasne się także staje dlaczego Volkmann nie interesował się badaniami nad językiem; także – dlaczego językoznawcy nie dostrzegali w retoryce kwestii dla nich istotnych. Zapewne rodząca się dopiero semiotyka miała wiele wspólnego z retoryką i to zarówno z punktu widzenia teorii, jak i praktyki czy raczej – pragmatyki. Badania te poszły jednak w inną stronę i tylko w pracach Kennetha Burke’a (1897-1993) można znaleźć punkty zbieżne pomiędzy tradycyjnym podejściem do teorii retoryki a semiotyką. Analiza studium Volkmana pozwala też w pełni zrozumieć, dlaczego drogi nie tylko retoryki i lingwistyki, ale i semiotyki rozchodzą się. Różni je także silne związanie teorii retoryki z określonym, platońskim systemem wartości.

Podejście Volkmana powoduje zupełnie inną interpretację retoryki; nie tylko jako pewnej praktycznej umiejętności, ale właśnie jako nauki, która zawiera nie tylko reguły pozwalające na swobodne komponowanie dowolnych tekstów, ale pomaga rozumieć, jak myśl przekłada się na słowa tak, aby w pełni wyrazić idee, które chcemy utrwalić. I aby zawsze widzieć to, co skrywa się „pod próżnym blichtrzem słów”, aby nie zapominać o wartościach. Słowa Volkmana z zakończenia studium *Rhetorik der Griechen und Römer* są zatem wciąż aktualne, a retoryka to (Volkmann 1901:69):

[...] podstawa prawdziwej demokracji. Znajomość jej [tj. retoryki – dop. jzl] zasad nie pozwoli, aby w państwie doszli do władzy demagogdy i szarlatani, którzy pustkę myśli pokrywają próżnym blichtrzem słów.

Powinniśmy być dumni z faktu, iż to, jakże konieczne przypomnienie idei Platńskiej, wypowiedziane zostało na Śląsku. I winniśmy to wezwanie wypełniać.

Warszawa, Wrocław, w lipcu-wrzeźniu 2012

Aneks 1:

Bibliografia prac Richarda Emila Volkmana: w wyborze, w układzie chronologicznym:

Über Progyrnasmen und ihre Verwendbarkeit für den deutschen Unterricht auf Gymnasien, Stettin 1861

Hermagoras oder Elemente der Rhetorik, Stettin: Vlg. Th. von der Nahmer, 1865

Rhetorik der Griechen und Römer in systematischer Übersicht dargestellt, Leipzig 1885 [repr. Hildesheim, Olms, 1963; 1987; repr. [elibron] 2005; repr BiblioBazaar 2010] także: <http://www.archive.org/stream/dierhetorikderg02volkgoog#page/n13/mode/2up> [2011-06-24].

Festschrift zu Feier des 25jährigen Bestehens des Gymnasiums zu Jauer am 9. und 10. October 1890 verfasst von ehemaligen Schülern der Anstalt. Mit einem Vorwort von Dr Richard Volkmann, Jauer : Vlg. P. Guercke, 1890 [BN II.1.416.112]

Rhetorik der Griechen und Römer. w: Richard E. Volkmann, Hugo Gleditsch, *Rhetorik und Metrik der Griechen und Römer*, wyd. Kaspar Hammer, München: C.H. Beck Vlg., 1901, s. 1-61 [Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft, II.3].

Wprowadzenie do retoryki Greków i Rzymian, tł. Lech Bobiatyński, opr. Helena Cichocka, Jakub Z. Lichański, Warszawa: Wyd. Uniw. Warszawskiego 1993, wyd. 2, popr. 1995.

Pełna bibliografia, por. <http://kvk.ubka.uni-karlsruhe.de> [2011-06-21]

Aneks 2:
 retorzy i retoryka w XIX wieku [z uwzględnieniem także tych filologów, którzy
 oddziałali na badania nad retoryką w XIX w.]
 – w wyborze: układ chronologiczny

1783 <i>Lectures on Rhetoric and Belles
Lettres</i> , Hugh Blair	1845 <i>Slovesnost aneb Nauka
o wymulnwnosti prosaicke, basnicke
i recnicke se sbirkau prikladu
w newazane i wazane reci</i> ,
Josef Jungmann
1795 <i>Lexicon Technologiae Grecorum
Rhetoricae</i> , Johann Christian
Gottlieb Ernesti	1851 <i>Über der Rhetorik des Aristoteles</i> ,
Leonhard von Spengel,
1797 <i>Lexicon Technologiae Latinorum
Rhetoricae</i> , Johann Christian
Gottlieb Ernesti	1853-1856 <i>Rhetores Graeci</i> , wyd. Leonhard
von Spengel,
ca 1807 <i>Institutiones Rhetoricae</i> , Michail
Nikitič Muravev	1856-1858 <i>Dzieje wymowy w Polsce</i> ,
wyd. Karol Mecherzyński
1821 <i>Manuel classique pour l'étude des
tropes</i> , Pierre Fontanier	1861 <i>Über Progymnasmen</i> , Richard
E. Volkmann
1826 <i>Prawidła wymowy i poezji</i> , Euzebiusz
Słowacki	1862 <i>Wykład literatury porównawczej.
Cz. II. Wymowa</i> , Ludwik Osiński
1828 <i>Elements of Rhetoric</i> , Richard
Whately	1863 <i>Rhetores Latini Minores</i> , wyd. Karol
Halm
1829 <i>Obščaja ritorika</i> , Nikołaj F. Košanskij	<i>Die Definition und Eintheilung der
Rhetorik</i> , Leonhard von Spengel
1830 <i>Teorija krasnorečija dlja vsech rodov
prosaičeskich sočinenij</i> , Aleksandr
I. Galič	1865 <i>Hermagoras oder die Elemente der
Rhetorik</i> , R.E. Volkmann
1832 <i>Častnaja ritorika</i> , Nikołaj
F. Košanskij	1866 <i>English Composition and Style</i> ,
Alexander Bain
1832-1836 <i>Rhetores Graeci</i> , wyd. Christian
Walz	1867 <i>La rhetorique nouvelle</i> , Louis-Dionys
Ordinaire
1837 – <i>Real-Encyclopedie der classischen
Alttertumswissenschaft</i> ,
wyd. F.A. Pauly	<i>The Art of Discourse</i> , Henry N. Day
1842 <i>Über der Rhetorik bei den Alten</i> ,
Leonhard von Spengel	1868-1880 <i>Die attische Beredsamkeit</i> ,
Friedrich Blass
1844 <i>Pravila vessego krasnorečija</i> , Michail
M. Speranskij	1869-1879 Friedrich Nietzsche jest wykla-
dowcą literatury klasycznej w Bazylei;
powstają wtedy m.in. <i>Vorlesungen</i>

- über *Rhetorik* [oparte na pracy Volk-
manna *Hermagoras...*, oraz lekturze
antologii Walza]
- 1872 *Die Rhetorik der Griechen und Römer
in systematischer Übersicht
dargestellt*, R.E. Volkmann
- 1873 *Poetik, Rhetorik, und Stilistik*,
Wilhelm Wackernagel
- 1878 *The Principles of Rhetoric and Their
Application*, Adams Sherman Hill
- 1885 *Die Rhetorik der Griechen und Römer
in systematischer Übersicht darge-
stellt*, R.E. Volkmann
- 1885 – *Handbuch der klassischen Altertum-
swissenschaft*, wyd. Iwan von Müller
- 1886 *De stoicorum studiis rhetoricis*, Franz
Striller
- 1887 *Die gerichtliche Redekunst*, Hermann
Friedrich Ortloff
- 1888 *La Rhétorique et son histoire*,
Anthelme Edouard Chaignet
- Poetik*, Wilhelm Scherer
- 1895 *Der Dialog*, Rudolf Hirzel
- 1898 *Die antike Kunstprosa*, Eduard
Norden
- 1901 *Rhetorik der Griechen und Römer*,
R.E. Volkmann
- 1913 *Hermogenes, Opera*, wyd. Hugo Rabe
- 1916 *Cours de la linguistique générale*,
Ferdynand de Saussure
- 1918 *Dzieje wymowy w Polsce*, Wilhelm
Bruchnalski
- ERNESTI Johann August** (1707-1781)
- BLAIR Hugh** (1718–1800)
- WALKER John** (1732-1807)
- ERNESTI Johann Christian Gottlieb**
(1756–1802)
- MURAVEV Michail Nikitič** (1757-1807)
- WOLF Friedrich August** (1759-1824)
- FONTANIER, Pierre** (1765-1844)
- JUNGMANN Josef** (1773-1847)
- SŁOWACKI Euzebiusz** (1773-1814)
- OSIŃSKI Ludwik** (1775-1838)
- SPERANSKIJ Michaił M.** (1777-1839)
- GALICZ Aleksandr I.** (1783-1848)
- KOSZANSKIJ Nikolaï F.** (1785-1831)
- WHATELY Richard** (1787-1863)
- PAULY August Friedrich** (1796-1845)
- MECHERZYŃSKI Karol** (1800-1881)
- WALZ Christian** (1802-1857),
- SPENDEL Leonhard von** (1803-1880),
- WACKERNAGEL Wilhelm** (1806-1869)
- DAY Henry N.** (1808-1890)
- HALM Karol** (1809-1882)
- BAIN Alexander** (1818-1903)
- CHAIGNET Anthelme Edouard**
(1818-1901)
- ORDINAIRE Louis-Dionys** (1826-1910)
- ORTLOFF Hermann Friedrich**
(1828-1920)
- MÜLLER Iwan von** (1830-1917)
- VOLKMANN Richard Emil** (1832-1892).

HILL Adams Sherman (1833-1910)

SCHERER Wilhelm (1841-1886)

BLASS Friedrich (1843-1907)

NIETZSCHE Friedrich (1844-1900)

HIRZEL Rudolf (1846-1917)

WILAMOWITZ-MOELLENDORF
Ulrich von (1848-1931)

SAUSSURE Ferdynand de (1857-1913)

BRUCHNALSKI Wilhelm (1859-1938)

ZIELIŃSKI Tadeusz (1859-1944)

WISSOWA Georg (1861-1931)

RADERMACHER Ludwig (1867-1952)

RABE Hugo (1867-1965)

NORDEN Eduard (1868-1941)

BÜHLER Karl (1879-196

Bibliografia

TEKSTY z zakresu retoryki (z wyłączeniem prac Richarda E. Volkmana, por. Aneks 1),
a także szeroko rozumianej filologii

Antiqui Rhetores Latini, Paris 1599

ARIST. = Aristoteles

Aristoteles, *Retoryka. Poetyka*, tł. i opr. Henryk Podbielski, Warszawa: PWN, 1988

Aristotle, *On Rhetoric. A Theory of Civic Discourse*, tł., wstęp, opr. George A. Kennedy, New York, Oxford: Oxford Univ. Press, 1991

Blass, Friedrich. *Die attische Beredsamkeit*, t. 1-3, Leipzig: Teubner, 1868-1880

Cressolles, Louis de. *Theatrum veterum rhetorum, oratorum, declamatorum quos in Graecia nominabant sophistas, expositum libris quinque...*, Paris: S. Cramoisy, 1620

Cressolius, Ludovicus zob. Cressolles, Louis de

D.L. = Diogenes Laertios

Diogenes Laertios, *Żywoty i poglądy słynnych filozofów*, tł. Irena Krońska et al., opr. Irena Krońska, wstęp, Kazimierz Leśniak, Warszawa: PWN, 1968

Ernesti, Johann August. *Initia rhetoricae*, Lipsiae 1757

Ernesti, Johann Christian Gottlieb. *Lexicon technologiae Graecorum rhetoricae* (1795), Hildesheim 1962

Ernesti, Johann Christian Gottlieb. *Lexicon technologiae Latinorum rhetoricae* (1797), Hildesheim 1962

Goethe, Johann Wolfgang. *Aforyzmy*, wybór, tł. Stefan Lichański, Warszawa: PIW, 1984

Halm, Carl. *Rhetores Latini Minores*, Lipsiae: Teubner, 1863

Hirzel, Rudolf. *Der Dialog*, t. 1-2, Leipzig 1895

Kant, Immanuel. *Logika. Podręcznik do wykładów*, tł., opr., posłowie Artur Banaszekiewicz, Gdańsk: słowo/obraz/terytoria, 2005

Nietzsche, Friedrich. *Przedstawienie retoryki starożytnej* (tł. Bogusław Baran) w: *Nietzsche 1900-2000*, wyd. Artur Przybylski, Kraków: Aureus, 1997, s. 15-43 [Bibliotheca Principia: Klasycy 2000, 1]

- Norden, Eduard. *Die antike Kunstprosa*, t. 1-2, Leipzig 1898
- Ordinaire, Louis-Denys. *La rhétorique nouvelle*, Paris 1867
- QUINT. = Quintilianus Marcus Fabius
- Quintilianus Marcus Fabius, *Institutiones oratoriae*, wyd. Ludwig Radermacher, t. 1-2, Lipsiae: Teubner, 1971
- Radermacher, Ludwig. wyd., *Reste der voraristotelischen Rhetorik*, Wien 1951
- SEXT.EMP.= Sextus Empiryk
- Sekstus Empiryk, *Przeciw uczonym*, tł., wstęp, opr. Zbigniew Nerczuk, Kęty: Wyd. Marek Derewicki, 2007
- Spengel, Leonhard von. wyd., *Rhetores Graeci*, t. 1-3, Lipsiae: Teubner, 1853-1856
- Syrian, *In Herm. comm.*, Walz IV.41 sqq. [Syrianus, *In Hermogenem commentaria*. w: Ch. Walz, *Rhetores Graeci*, t. IV, s. 41 i nn.]
- Vossius, Johann Gerhard. *Commentationes Rhetoricae*, Lugduni Batavorum 1643
- Vossius, Johann Gerhard. *De Logices et Rhetoricae natura et Constitutionae Libri II*, Hagae-Comitis, Adrian Ulac, 1643
- Walz, Christian. wyd., *Rhetores Graeci*, t. 1-9 (1832-1836), Osnabrück 1968
- Wolf, August Friedrich. *Darstellung der Altertumswissenschaft*, Leipzig:Teubner, 1839

OPRACOWANIA

- Arens, Arnold. *Foreword to the 1990 Reprint of the Second Edition*. w: Heinrich Lausberg, *Handbook of Literary Rhetoric. A Foundation for Literary Study*, tł. David E. Orton, R. Dean Anderson, przedm. George A. Kennedy, Leiden: J.E. Brill, 1998, s. XXIII-XXVI.
- Awianowicz, Bartosz B. *Progymnasmata w teorii i praktyce szkoły humanistycznej od końca XV do połowy XVIII wieku. Dzieje nowożytnej recepcji Aftoniosa od Rudolfa Agricoli do Johanna Christoph Gottscheda*, Toruń: Wyd. Nauk. UMK, 2008
- Berger, K. *Einführung in die Formgeschichte*, Tübingen 1974
- Bernhardy, Gottfried. *Grundriss der griechische Litteratur*, cz. I, Halle: Anton, 1836
- Bishop, Paul. wyd., *Nietzsche and Antiquity. His Reaction and Response to the Classical Tradition*, Rochester, NY, Woodbriedge: Camden House, 2004
- Bodo, Friedrich. *Geschichte des Sprachunterrichts im Deutschunterricht*. w: Ursula Brodel, Hartmut Günther, Peter Klotz, Jacob Ossner, Gesa Siebert-Ott, wyd., *Didaktik der deutschen Sprache*, t. 1-2, Paderborn: F. Schöningh Vlg., 2006, s. 569-589.
- Bogołębska, Barbara. *Tradycja retoryczna w stylistyce polskiej. Narodziny dyscypliny*, Łódź: Wyd. Uniw. Łódzkiego, 1996
- Bühler, Karl. *Teoria języka: o językowej funkcji przedstawiania*, tł. Jan Koźbiał, Kraków, 2004
- Burke, Kenneth. *A Rhetoric of Motives* (1950),
- Cichocka, Helena. *Rytmika prozy Zosimos na tle historiografii wczesnobizantyńskiej*, Warszawa: Wyd. UW, 1985
- Cichocka, Helena. *Teoria retoryki bizantyńskiej*, Warszawa: Wyd. UW, 1994
- Cieślakowa, Halina. *Retoryka*. w: Józef Bachórz, Alina Kowalczykowa, wyd., *Słownik*

literatury polskiej XIX wieku, Wrocław: Wyd. Ossolineum, 1991, s. 823-828.

Coenen, Hans Georg. *Literarische Rhetorik*, « Rhetorik. Ein internationales Jahrbuch » 1988, t.8, s. 43-62.

Compagnon, Antoine. a. w: Marc Fumaroli, red., *Historie de la rhetorique dans l'Europe moderne: 1450-1950*, s. 1 – 1260.

Conley, Thomas M. *Rhetoric in the European Tradition*, Chicago, London : The Univ. of Chicago Press, 1994

Douay-Soublin, Francois. a. w: Marc Fumaroli, red., *Historie de la rhetorique dans l'Europe moderne : 1450-1950*, s. 1071 – 1.

Erren, Manfred, Robert Hinterndrofer, Wolfram Horandner, Konrad B. Vollmann, Klaus Weissenberger. *Kunstprosa*. w: *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, t. 4 (1998), kol. 1474-1531.

Fix, Ulla, Andreas Gardt, Joachim Knappe, wyd., *Rhetorik und Stilistik / Rhetoric and Stilistics. Ein internationales Handbuch historischer und systematischer Forschung / An International Handbook of Historical and Systematic Research*, t. 1-2, Berlin, New York: De Gruyter, 2009

Fontana, Benedetto, Carry J. Nederman, Gary Remer, red., *Talking democracy: historical perspective on rhetoric and democracy*, University Park, PA: The Pennsylvania State Univ. Press., 2004

Fumaroli, Marc. wyd. *Historie de la rhetorique dans l'Europe moderne : 1450-1950*, Paris: PUF, 1999

Furhmann, Manfred. *Die antike Rhetorik. Eine Einführung*, München, Zürich: Artemis Vlg, 1984

Gardt, Andreas. *Geschichte der Sprachwissenschaft in Deutschland. Vom Mittelalet bis ins 20. Jahrhundert*, Walter de Gruyter, Berlin 1999

Gilman, Sander L., Carole Blair, David J. Parent. *Friedrich Nietzsche on Rhetoric and Language*, Oxford: Oxford Univ. Press, 1989

Graudina, Liudmila K., Galina I. Koczatkova. *Russkaja ritorika*, Moskva: Izd. Centrpoligraf, 2001

Gries, Ernst August. *Progressburschenschaften in Halle 1844-1852*, wyd. Harald Lönnecker, Frankfurt a.M., 2005

Hegele, Wolfgang. *Literaturunterricht und literarisches Leben in Deutschland. Historische Darstellung – Systematische Erklärung: 1850-1990*, Würzburg: Königshausen und Neumann, 1996

Hinrichsen, Adolf, Konrad Beyer, Johannes Andreas freiherr von Wagner. *Das literarische Deutschland*, Berlin, Leipzig: C.F. Steinacker, 1891

Historisches Wörterbuch der Rhetorik, wyd. Walter Jens, Gert Ueding, t. 1-9, Tübingen: Max Niemeyer Vlg., 1992-2009 [całość jest obliczona na 11 tomów]

Hörandner, Wolfram. *Der Prosarythmus in der rhetorischen Literatur der Byzantiner*, Wien: Vlg Oesterr. Akad. der Wissenschaft, 1981

Hoppmann, Michael. *Statuslehre*. w: *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, t. 8, kol. 1327-1358.

Interpretacja Pisma Świętego w Kościele, tł. Bp. K. Romaniuk, Poznań 1994

- Jäger, Georg. *Der Deutschunterricht auf Gymnasien 1780-1850*. w: Josef Kopperschmidt, wyd., *Rhetorik*, t. 1-2, Darmstadt: Wiss. Buchges., 1991, s. 221-241.
- Johnson, Nan. *Nineteenth-Century Rhetoric*. w: Thomas O. Sloane, red., *Encyclopedia of Rhetoric*, Oxford: Oxford Univ. Press., 2001, s. 518-527.
- Kennedy, George A. *A History of Rhetoric*, t. 1-3, Princeton, London: Princeton Univ. Press, 1963-1983
- Kennedy, George A. *Classical Rhetoric and its Christian and Secular Tradition from Ancient to Modern Times*, Chapel Hill, London: Univ. of North Carolina Press, 1980
- Kinne, Johanna. *Die klassische Archeologie und Ihre Professoren an der Universität Breslau im 19. Jahrhundert*, Dresden: Neisse Vlg., 2010
- Kirby, John T. rev. Heinrich Lausberg, *Handbook of Literary Rhetoric: A Foundation for Literary Study*. Foreword by George A. Kennedy. Translated by Matthew T. Bliss, Annemiek Jansen, and David E. Orton. Edited by David E. Orton and R. Dean Anderson. Leiden: E. J. Brill, 1998, „Bryn Mawr Classical Review” 1998.07.08, <http://bmcr.brynmawr.edu/archives.html> [2011-06-21]
- Kossler, Franz. *Personallexikon der Lehrern des 19. Jahrhunderts. Berufsbiographien aus Schul-Jahresberichten und Schulprogrammen 1825-1918 mit Veröffentlichungsverzeichnissen*, Band; Vader-Vries, Universitätsbibliothek Giessen, 2008
- Kowalewski, Sabine Laetitia, Werner Stark, wyd., *Königsberger Kantiana*, Hamburg: Felix Meiner Vlg, 2000
- Kramer, Olaf. *Rhetorikforschung*. w: *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, wyd. Wilhelm Kroll, Gert Ueding, red. Gregor Kalivoda, Franz-Hubert Robling, Thomas Zinsmaier, Sandra Frölich, t. 8, Tübingen: Max Niemeyer Vlg., 2007, kol. 137-177.
- Kraus, Jiri. *Rétorika w dejinach jazykové komunikace*, Praha: Academia, 1981
- Kraus, Manfred. *Exercises fort ext composition (exercitationes, progymnasmata)*. w: Ukka Fix et al., wyd., *Rhetorik und Stilistik / Rhetoric and Stilistics*, s. 1396-1405.
- Krause, Karl Christian Friedrich. *Aug[ust] Wilhelm Schlegels Vorlesungen über Philosophische Kunstlehre mit erläuternden Bemerkungen*, wyd. August Wünsche, Leipzig: Dietrische Vlg., 1911
- Kumaniecki, Kazimierz, Jerzy Mańkowski. *Homer*, Warszawa: WSiP, 1974
- Lausberg, Heinrich. *Elemente der literarischen Rhetorik*, wyd. 5, Munchen: C.H. Beck Vlg., 1976
- Lausberg, Heinrich. *Handbuch der literarischen Rhetorik*, t. 1-2, München: [tł. pol. Albert Gorzkowski, wyd. Bydgoszcz 2000]
- Lichański, Jakub Z. *Czwarty rodzaj w teorii retoryki. Rufus z Peryntu i rodzaj historyczny*. w: tegoż, *Retoryka w Polsce: studia o historii, teorii i nauczaniu w czasach I Rzeczypospolitej*, Warszawa: DiG, 2003, s. 115-121.
- Lichański, Jakub Z. *Retoryka: Historia – Teoria – Praktyka*, t. 1-2, Warszawa: DiG, 2007
- Lichański, Jakub Z. *Teoria historiografii i retoryka, czyli o związkach piśmiennictwa historycznego i teorii retorycznej*. w: *Retoryka od średniowiecza do baroku. Teoria i praktyka*, Warszawa: PWN, 1992, s. 138-179.
- Lichański, Jakub Z. *Wtajemniczenia i refleksje. Szkic monograficzny o Janie*

Paradowskim, Łódź: Wyd. Łódzkie, 1986

Liste der Klassischen Philologen an der Universität Breslau, http://de.wikipedia.org/wiki/Liste_der_Klassischen_Philologen_an_der_Universit%C3%A4t_Breslau [2011-06-30]

Ludwig, Otto. *Der Schulaufsatz: Seine Geschichte in Deutschland*, Berlin, New York: De Gruyter, 1988

Lyotard, Jean Francois. *Kondycja ponowoczesna. Raport o stanie wiedzy*, tł. Małgorzata Kowalska, Jacek Migasiński, Warszawa; Wyd. Aletheia, 1997

Malmberg, B. *Nowe drogi w językoznawstwie*, tł. A. Szulc, Warszawa: PWN, 1969

Martin, Josef. *Antike Rhetorik. Technik und Methode*, München: C.H. Beck Vlg, 1974
[*Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft*, II.3]

Maykowska, Maria. *Klasyczna teoria wymowy*, Warszawa: Wyd. Kasa im. Mianowskiego, 1936

Milewski, Tadeusz. *Zarys językoznawstwa ogólnego*, t. 1-3, Lublin-Kraków 1947

Most, Glenn, Thomas Fries. *Die Quellen von Nietzsches Rhetorik-Vorlesungen*. w: Tilmann Borsche, Federico Gerratana, Aldo Venturelli, wyd., *Centauren-Geburten: Wissenschaft, Kunst und Philosophie beim jungen Nietzsche*, Berlin, New York: De Gruyter, 1994, s. 17-46.

Perelman, Chaim. Lucile Olbrechts-Tyteca, *The New Rhetoric. A Treatise of Argumentation*, tł. John Wilkinson, Purcell Weaver, Notre Dame, London : Univ. Of Notre Dame Press, 1971

Podsiad, Antoni. *Słownik pojęć i terminów filozoficznych*, Warszawa: IW PAX, 2000

Prantl, Karl. *Geschichte der Logik im Abendlande* (1855), t. 1-3, Berlin, 1955

„RHETORIK. Ein internationales Jahrbuch”, t. 12 (1993): *Rhetorik im 19. Jahrhundert*,

„RHETORIK. Ein internationales Jahrbuch”, t. 17 (1998): *Rhetorik in der Schule*,

Russell, Donald Andrew. *Rhetoric and Criticism*, “Greece and Rome”, vol. XIV, 1967, s. 130-144.

Sandys, John Edwin, Sir. *A History of Classical Scholarship*, t. 1-3 (1903-1908), Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2010

Schanze, Helmut. *Rhetorik und Stilistik der deutschsprachigen Länder von der Romantik bis zum Ende des 19. Jahrhunderts / Rhetoric and stylistics of the German-speaking countries from Romanticism until the end of the 19th century*. w: Ulla Fix et al., red., *Rhetorik und Stilistik / Rhetoric and Stilistics*, s. 131-146.

Schopenhauer, Arthur. *Parerga und Paralipomena*, t. 1-2, F.A. Brockhaus, Leipzig 1899

Skwarczyńska, Stefania. *Kierunki w badaniach literackich*, Warszawa: PWN, 1984

Spengel, Leonhard von. *Die Definition und Eintheilung der Rhetorik bei den Alten*, “Rheinisches Museum für Philologie” 18 (1863), s. 481-526.

Spengel, Leonhard von. *Über der Rhetorik des Aristoteles*, München: G.I. Weiss, 1851

Spengel, Leonhard von. *Über das Studium Rhetorik bei den Alten*, München: G.I. Weiss, 1842

Stewart, Donald C. *The Nineteenth Century*. w: Winifred Bryan Horner, wyd., *The Present State of Scholarship in Historical and Contemporary Rhetoric*, rev.ed., Columbia, London: Univ. of Missouri Press, 1990, s. 151-185.

Striller, Franz. *De stoicorum studiis rhetoricis*, Vratislaviae: Koebner, 1886

- Tscherny, Peter. *Literatur der Stadt und Landkreises Jauer in Nieder-Schlesien, Regierungsbezirk Leignitz*, <http://ebookbrowse.com/literatur-jauer-pdf-d14187726> [2011-07-15].
- Ueding, Gert. Bernd Steinbrink, *Einführung in die Rhetorik. Geschichte. Technik. Methode*, wyd.2, Stuttgart: J.B. Metzler Vlg., 1986
- Ueding, Gert. *Klassische Rhetorik*, wyd. 3, München: C.H. Beck'sche Vlg, 2000
- Ueding, Gert. *Moderne Rhetorik*, München: C.H. Beck'sche Vlg, 2000
- Wackernagel, Wilhelm. *Poetik, Rhetorik, und Stilistik*, Halle 1873
- Weinsberg, Adam. *Językoznawstwo ogólne*, Wrocław: Wyd. Ossolineum, 1983
- Wilamowitz-Moellendorf, Ulrich von. *Die griechische Literatur des Altertums*. w: Paul Hinneberg, wyd. *Die Kultur der Gegenwart. Ihre Entwicklung und ihre Ziele*, t. 1.8, Berlin, Leipzig: Teubner, 1905, s. 1-236.
- Wilamowitz-Moellendorf, Ulrich von. *Die Ilias und Homer*, Berlin: Weidmanische Buchhandlung, 1916
- Windelband, Wilhelm. *Die neuere Philosophie*. w: Paul Hinneberg, wyd. *Die Kultur der Gegenwart. Ihre Entwicklung und ihre Ziele*, Berlin, Leipzig: Teubner Vlg., 1909, t. 1.5, s. 382-543.
- Zaniewska, Teresa. *Retoryka szkolna: polskie tradycje dziewiętnastowieczne*, Białystok 1991

Richard Emil Volkmann – rhetoric and linguistics

The study presents Emil Richard Volkmann's (1832-1892) views on the relationship between rhetoric and linguistics. Volkmann's most outstanding works is the study *Die Rhetorik Griechen und der Römer in systematischer Übersicht dargestellt* (1885) and its abbreviation published in 1901 in a series of *Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft* (vol. II.3). Volkmann treated rhetoric as a pure science of art and as a system - similar to the logic. He divided it into three groups: a practical rhetoric (creator was Isocrates), philosophical rhetoric (creator was Aristotle), school rhetoric (creator was Hermogenes). In his lecture, the researcher divided the history of rhetoric on the practice and theory. However, it must be remembered, that the Volkmann's study of rhetoric began by describing its practical applications in the book *Über Progymnasmen und ihre Verwendbarkeit für den deutschen Unterricht auf Gymnasien* (1861). In their study, however, did not take a strictly linguistic issue (beyond the obvious references to the issue of Greek and Latin linguistics). The purpose of this paper is to answer the question why the paths of the two domains of knowledge of the language - Rhetoric and Linguistics so radically, just in the nineteenth century, were sold. The reason probably stuck in the belief that it is the first motto of these considerations, Volkmann as the basis for the study of language considered classics. And because the operating language taught rhetoric - the study of the German language, for example, were for him purely practical nature. The thesis of the article is clear: Volkmann argues that in the study of language in the first place is rhetoric. Linguistics plays only a secondary or propaedeutic role.